

Natuurontwikkeling wordt door veel mensen gezien als positief, maar is soms ook omstreden, zeker wanneer die plaatsvindt in oude cultuurlandschappen. Vaak kunnen nieuwe natuur en oude natuur worden gecombineerd, maar soms zitten ze elkaar in de weg. Dat geldt zeker voor 'rewilding', de radicale variant van natuurontwikkeling. Wat staat er eigenlijk op het spel in de conflicten rond nieuwe natuur?

Rewilding, landschap en identiteit

De waarde van oude landschappen

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor de invloed van natuur op ons persoonlijk welzijn en persoonlijke ontwikkeling. Maar voor de vroege natuurliefhebbers, zoals Frederik van Eeden (sr.), had natuur ook een morele en een spirituele betekenis: de goede en wijze natuur stond tegenover de gekunstelde en hypocriete mensmaatschappij. Van natuurstudie werd je een beter mens; het gaf inzicht in wat er echt toe deed en wat bijzaak was. De natuur heeft een morele orde waar mens en maatschappij zich naar zouden moeten richten. Latere natuurbeschermers, zoals Heimans en Thijsse, zagen natuurstudie weliswaar als een manier om het volk te verheffen, maar bij hen verwijst natuur 'niet meer naar een andere orde, noch noopt de natuur tot fundamentele reflectie op het eigen bestaan' (van de Gronden, 2015, p.63). Sindsdien is natuurbescherming in Nederland eigenlijk vooral praktisch gericht op de bescherming van plant- en diersoorten en natuurgebieden tegen de gevolgen van verstedelijking, infrastructuur, industrialisatie en intensivering van de landbouw. Recent is daar een nieuwe bedreiging bijgekomen: landvlucht. Met name in Oost- en Zuid-Europa trekken veel mensen weg uit traditionele landbouwgebieden, omdat daar niet meer valt te produceren tegen concurrerende prijzen op de wereldmarkt. Doordat het land niet meer wordt bewerkt, raken cultuurlandschappen die in honderden en soms duizenden jaren landgebruik zijn ontstaan, sterk verwaarloosd. Door deze veranderingen, maar ook door strengere Europese natuur- en milieuwetgeving, vermindering van jacht, en een toegenomen liefde voor natuur onder de Europese bevolking, keren eerder verdwenen soorten (zoals Bever, Lynx of Wolf) terug in stad en land. Maar deze ontwikkelingen hebben ook negatieve gevolgen, omdat ze vaak ten koste gaan van de aanwezige soortenrijkdom die juist afhankelijk was van traditioneel landgebruik. Natuurbeschermers die bezorgd zijn om deze nadelige ecologische effecten besluiten daarom soms het traditionele landgebruik van maaien, plaggen en knotten voort te zetten.

Voor de sociale en culturele gevolgen is doorgaans minder aandacht. Het succesvolle boek 'Dit is mijn hof' van Chris de Stoop (2015) beschrijft het gevoel van verlies en desoriëntatie dat bij de bewoners

ontstaat als gevolg van snelle veranderingen in het landschap. Sinds kort wordt dit wel met 'landschapspijn' aangeduid. Landschappen worden niet enkel gewaardeerd om hun ecologische betekenis, maar ook omdat ze bijdragen aan het welzijn en de identiteit van haar bewoners. Door globalisering verworden de 'geïnspireerde landschappen van generaties boeren, monniken en grondbezitters' tot een 'anoniem bijproduct van de wereldeconomie', waarbij 'lokale karakteristieken' steeds vaker plaatsmaken voor 'uitwisselbare stereotypen' (Pedroli et al., 2007).

De teloorgang van het oude boerenland wordt niet in de eerste plaats veroorzaakt door natuurontwikkeling. In Nederland heeft vooral de toenemende intensivering van de landbouw tot onherkenbare veranderingen geleid (naast uitbreiding van infrastructuur en verstedelijking). Toch lijken De Stoop en anderen juist de nieuwe natuur verwijten te maken, misschien wel omdat nieuwe natuur (anders dan modernisering) wordt gezien als een bewuste aanval op het bestaande landschap. Met het oude landschap vermindert niet alleen de biodiversiteit, maar ook een – vaak eeuwenoude – manier van leven met het landschap.

Uit zorg over deze ontwikkeling werd in 2000 het Europese Landshapsverdrag ondertekend. Volgens dat verdrag is een landschap 'een gebied, zoals waargenomen door mensen, waarvan het karakter het resultaat is van de actie en interactie van natuurlijke en menselijke factoren', dat 'een fundamenteel onderdeel van het Europese natuurlijke en culturele erfgoed' is en 'bijdraagt aan het menselijk welzijn en de consolidatie van de Europese identiteit' (Raad van Europa, 2000) en daarom moet worden beschermd. Dit betekent niet per se dat we alles bij het oude moeten laten, maar wel dat we moeten erkennen dat elke plek een niet-inwisselbare betekenis en identiteit heeft en dat we ons daarvan in het beheer rekenschap moeten geven.

Is cultuurlandschap wild genoeg?

Maar niet iedereen onderschrijft het belang van oude cultuurlandschappen in dezelfde mate. De traditionele 'halfnatuurlijke' landschappen zijn weliswaar geproduceerd in een delicaat samen-

spel van mensen en niet-menselijke natuur, maar dat komt omdat mensen in het verleden domweg niet genoeg middelen hadden om de natuur te controleren en te temmen. Nu het boeren eindelijk lukt om de natuurlijke processen tot in de kleinste details te beheersen, is het eeuwenoude samenspel van mens en natuur omgeslagen in een toestand van totale menselijke controle. Volgens Nederlands' meest bekende pleitbezorger voor natuurontwikkeling Frans Vera is het doel van de landbouw altijd geweest om de biodiversiteit te verminderen tot één. 'De boeren hebben eruit gehaald wat ze nodig hadden. [...] De rest is over de kling gejaagd' (van Lieshout & Jansen, 2008). De ironie van de huidige situatie is volgens hem dat velen de schamele resten van de kaalslag door de landbouw tot natuur hebben verheven en de veroorzaker van het leed nu als producent van natuur wordt gezien.

Het verdwijnen van de oude agrarische landschappen (in Nederland vaak beheerd door natuurorganisaties maar elders nog door boeren) lijkt bovendien onvermijdelijk, omdat de economische basis ervan is weggevallen, en traditioneel natuurbeheer op den duur onbetaalbaar zal zijn. En wanneer we deze landschappen om culturele of ecologische redenen toch zouden willen behouden of herstellen, dan zullen het uiteindelijk slechts museumstukken blijven. Sommige mensen

Platform

In deze rubriek is ruimte voor opinies en reacties

menen daarom dat we moeten ophouden om met intensief beheer het oude landschap te bewaren. We moeten afzien van het beheersen van de natuur en zorgen voor nieuwe, wildere landschappen waarin de natuur op eigen benen kan staan. En wanneer er weer ruimte komt voor spontane natuurlijke processen, dan zal dat vanzelf leiden tot een rijkere wereld met meer biodiversiteit.

Ik wil hier niet ingaan op de discussie of 'rewilding' al dan niet tot meer biodiversiteit leidt. Ik weet dat ecologen daarover van mening verschillen, en als filosoof laat ik dat debat graag aan anderen over. Waar ik hier op wil wijzen is dat veel Europeanen sympathiseren met de visie van 'rewilders'. De aantrekkingskracht van 'rewilding' is onderdeel van een groter cultureel fenomeen, dat over meer gaat dan enkel ecologie. Met name stedelingen menen tegenwoordig steeds vaker dat wildheid iets is dat te lang heeft ontbroken in onze moderne samenleving (Monbiot, 2013). Ze zijn ten diepste gefascineerd door de laatst overgebleven wilde plekken op aarde, en vinden dat deze niet alleen moeten worden beschermd maar waar mogelijk uitgebreid. Je ziet die fascinatie met wildheid bijvoorbeeld terug in de populariteit van films en boeken over wildernis, niet alleen natuurdocumentaires zoals 'De nieuwe wildernis' en 'De wilde stad', maar ook films als 'Into the Wild', 'Grizzly Man' en 'The Revenant', en boeken zoals Robert Macfarlanes 'De laatste wildernis', 'Wild' van Cheryl Strayed en Richard Louys 'Het laatste kind in het bos'. In al die films en boeken gaat het om een confrontatie met natuur die niet enkel mooi of zeldzaam is, maar verrassend, overweldigend en soms weerbarstig.

Een conflict van waarden

Het contrast tussen deze twee landschapsvisies komt zo nu en dan als conflict aan de oppervlakte. Sommige bewoners reageren boos wanneer natuurontwikkelaars boerenland willen 'teruggeven aan de natuur' of Bevers willen herintroduceren op plaatsen waar deze dieren lang geleden zijn weggevaagd. Anderen protesteren juist wanneer boeren vragen om subsidies voor het behoud van (voor de wereldmarkt) onrendabele landgebruikpraktijken, omdat deze zouden bijdragen aan het behoud van het geliefde cultuurlandschap (zoals schaphouderij in de Engelse hooglanden).

Onder deze conflicten gaan (economische en politieke) belangentegenstellingen schuil tussen boeren, natuurbeschermers, waterbeheerders en andere betrokkenen, en er wordt veel geïnvesteerd in pogingen om deze conflicten op te lossen door te zoeken naar slimme compromissen en win-winsituaties. Maar er liggen aan deze conflicten ook verschillen ten grondslag die te maken hebben met botsende opvattingen over wat beschermwaardig is. En zulke betekenisverschillen laten zich niet zomaar verzoenen.

Beleidsmakers vatten waarden graag op als tastbare en meetbare dingen: objecten of eigenschappen die je op een scorelijst kunt afvinken (O'Neill et al., 2008). Op basis van een inventarisatie van alle relevante waarden – waardevolle cultuurhistorische elementen, Rode lijstsoorten, enz. – kun je vervolgens beleid formuleren dat erop gericht is de totale score te behouden en waar mogelijk te verhogen. Ook het ecosysteemdienst-concept past goed binnen zo'n benadering. Vanuit dit perspectief bekeken leggen 'rewilders' en traditionele landschapsbeschermers simpelweg de nadruk op verschillende waarden. Verdedigers van het cultuurlandschap hechten aan plaatsgevoel, regionale identiteit en traditie, historische authenticiteit en historische continuïteit. Zij zien het landschap als een zinvolle afspiegeling van de menselijke geschiedenis, en sommigen vinden bovendien dat vruchtbare grond niet ongebruikt mag blijven. Ze kijken kortom vanuit een perspectief waarin de mens centraal staat (antropocentrisme). Natuurontwikkelaars daarentegen waarderen juist niet-anthropocentri-

sche waarden zoals biodiversiteit, zeldzaamheid, ecologische geloofwaardigheid, onverstoordheid en soms ook wildheid (Higgs, 2003). Zo bekeken is er geen reden waarom de bescherming van deze verschillende waarden in het landschap elkaar bij voorbaat uitsluiten. Een oplossing lijkt zelfs relatief eenvoudig. In oude cultuurhistorische landschappen, die zowel sporen van menselijke geschiedenis bevatten, als ook populaties van dier- en plantensoorten die afhankelijk zijn van het traditionele landgebruik, ligt het voor de hand om oude landgebruikpraktijken waar mogelijk voort te zetten: maaien, knotten, plaggen, beweiden, enz. Natuurontwikkeling zal daarentegen relatief onomstreden zijn op plaatsen waarin het fijnmazige weefsel tussen cultuur en natuur is verdwenen, en het oude landschap eigenlijk niet meer te repareren valt. Er valt veel te zeggen voor een dergelijke pragmatische kijk op het conflict. Toch denk ik dat een dergelijk pragmatisme te gemakkelijk voorbij gaat aan wat er op het spel staat in het conflict tussen beide landschapsvisies.

Botsende verhalen over natuur en landschap

Probleem van de hierboven geschetste benadering is namelijk dat waarden geen losse, 'afvinkbare' dingen zijn. Landschapselementen en natuurwaarden krijgen pas betekenis binnen de context van een groter verhaal. Mijn stelling is dat het conflict over het landschap niet alleen berust op een botsing van belangen en op meningsverschillen over welke functies en landschapselementen al dan niet waardevol zijn (wetlands, heidevelden of boerenakkers, wolven of schapen). Het gaat uiteindelijk ook over botsende verhalen over het landschap en de plaats van de mens binnen de natuur. Uit de protesten tegen de ontpoldering van de Hedwigepolder blijkt duidelijk dat het conflict ook gaat over identiteit. 'Ontpoldering raakt de Zeeuwse ziel', zo kopte de Volkskrant daarover ooit treffend. En ook het al aangehaalde boek van Chris de Stoop gaat over hoe de levenswijze van de oude boerenbevolking in de Hedwigepolder en Prosperpolder onder druk is komen te staan door de oprukkende Antwerpse haven én door nieuwe natuur. We moeten daarom niet alleen kijken naar de verschillende 'waarden' in het landschap, maar ook aandacht hebben voor de rol van geschiedenis en verhalen in de relaties van mensen met hun omgeving (Deliège & Drenthen, 2012). Mensen geven zin aan hun leven doordat ze het kunnen plaatsen binnen een groter verhaal over wat er eerder was en wat er na hen zal komen. En één van de redenen waarom omgevingen er voor mensen toe doen is dat ook landschappen zo'n grotere context bieden van waaruit ze zichzelf kunnen begrijpen (O'Neill et al., 2008). Het belang van het landschap voor identiteit bleek zonneklaar in de jaren tachtig, toen veel mensen protesteerden tegen de aantasting van het oude rivierenlandschap, eerst door een grootschalige dijkverzwaring, en later door grootschalige natuurontwikkeling langs de rivieren (Plan Ooievaar). Tijdens die protesten muntte schrijver en activist Willem van Toorn de term 'leesbaar landschap'. Het oude Nederlandse rivierlandschap is volgens hem als een leesbare tekst die ons iets te vertellen heeft: 'voedsel voor de geest' voor wie haar weet te lezen. Volgens van Toorn herinneren landschappen ons eraan 'dat er een verleden bestaat [waarin] mensen leefden die net als wij met de wereld moesten omgaan, die zich moesten beschermen tegen de natuur en tegelijkertijd haar bronnen gebruikten' (van Toorn, 1988). Volgens Van Toorn 'moeten [we] in contact blijven met het verleden – niet omdat het verleden beter zou zijn geweest dan het heden is, maar omdat we nu eenmaal ons bestaan, onze identiteit, onze voorstelling van de wereld aan het verleden te danken hebben, en omdat we over de toekomst alleen kunnen nadenken door gebruik te maken van ervaringen uit het verleden'. Volgens Van Toorn leidt

de creatie van nieuwe natuur tot vernietiging van het leesbare landschap, 'alsof alle tussenliggende eeuwen waarin mensen het landschap hebben gemaakt geen betekenis meer hebben [...] iets wat moet worden uitgewist.' (p.68). 'Een landschap dat te weinig 'tekens' bevat, of waar te veel herkenbare elementen uit verdwenen zijn, heeft ons uiteindelijk niets meer te zeggen', aldus Van Toorn. De nieuwe natuur getuigt volgens hem uiteindelijk vooral van de moderne neiging alles als maakbaar te beschouwen en zal de mens daarom weinig te zeggen hebben, alle informatiepaviljoens, wegwijzers en puzzeltochten ten spijt (p.77). Ook al zal het nieuwe landschap zich in de loop van de tijd weer geleidelijk met betekenis vullen, feit blijft dat een uitgewiste oude geschiedenis zich niet zomaar laat vervangen door een nieuwe. Dergelijke betekenis laten zich namelijk niet zomaar 'maken', maar ontstaan als onbedoeld gevolg van een complexe en gelaagde geschiedenis; ze zijn als het ware een toegift.

Natuur in een gelaagd landschap

Van Toorn wijst er terecht op dat het landschap méér is dan een verzameling dingen, en betekenis krijgt omdat het deel uitmaakt van een groter verhaal. Maar hij vergeet dat ook de natuur zo'n historische en verhalende dimensie heeft. De natuurlijke rijkdom van een gebied kan deel uitmaken van de identiteit van een landschap. Maar belangrijker nog: de natuurhistorie van een gebied vormt ook de grotere landschapsgeschiedenis. De 'geschiedenis die zich uitstrekt tot vóór mensen verschenen en die door zal gaan nadat de menselijke soort weer is verdwenen' (O'Neill et al., 2008, p. 164) biedt ook een context van waaruit we onszelf kunnen begrijpen. Bovendien vormen de onbedoelde natuurlijke processen 'de context waarbinnen doelbewuste menselijke activiteiten plaatsvinden', waardoor we inzicht krijgen in de waarde van die activiteiten (p. 198).

Sommige natuurontwikkelaars lijken zich daarvan bewust. Zo maken Helmer, Litjens en Overmars onderscheid tussen natuurbouw en het meer bescheiden natuurontwikkeling (Helmer et al., 1995), waarbij het laatste uitgaat van de 'geest van de plek', dat wil zeggen met respect voor de bestaande geomorfologie, de lokale karakteristieken en de lokale geschiedenis. Vanuit die visie werd in de Millingerwaard natuur ontwikkeld met gebruik van 'reliëfvolgend ontkleien', waarbij nieuwe riviergeulen ontstonden door oude geulen zichtbaar te maken, en een continuïteit werd hersteld met een verleden dat lange tijd was vergeten.

Het leesbare landschap bestaat uit een gelaagde tekst, een palimpsest, waarin de jongste lagen over oudere lagen heen geschreven zijn. Natuurontwikkeling richt zich daarbij vooral op het zichtbaar maken van de oudere lagen, niet om terug te gaan naar oernatuur, maar vanuit het inzicht dat die oudere lagen als het ware de bodem vormen voor alles wat daarna is gebeurd, een grondslag die we niet zomaar kunnen of mogen vergeten of negeren. En wanneer ons traditionele plaatsgevoel zich daar niet bij thuis voelt, dan wordt het misschien tijd dat plaatsgevoel kritisch tegen het licht te houden en (ecologisch en cultuurhistorisch) te verdiepen tot een 'Sense of place 2.0' (Drenthen, 2009).

Nieuwe wildernis als cultuurlandschap

Natuurontwikkeling in een gelaagd landschap hoeft ook niet automatisch te leiden tot het uitwissen van cultuurhistorische elementen. Stichting Ark erkent op haar website dat 'ook natuurontwikkeling een culturele context' heeft:

'Het is een nieuwe fase in de ontwikkeling van een landschap. En net als in een boek, laat een nieuw hoofdstuk zich beter lezen, nadat de vorige goed zijn begrepen. Daarom probeert ook ARK zoveel moge-

lijk de cultuurhistorie van een gebied zichtbaar te houden. Historische elementen krijgen waar mogelijk weer betekenis in het heden.' Voorbeelden van een dergelijke verweving van natuur en cultuur in natuurontwikkeling zijn er te over. Soms worden binnen natuurontwikkelingsprojecten historische elementen, zoals bunkers of gebouwen, nadrukkelijk bewaard en tegen verval beschermd. In het bekende bomenmonument in de Millingerwaard (foto) gebeurt juist het omgekeerde: het Stonehenge-achtige kunstwerk gemaakt van opgebaggerde, 8500 jaar oude, halfgefossiliseerde bomen roept daar juist een verleden in herinnering dat voorafging aan de menselijke bewoning. Een bijzonder fascinerend voorbeeld ligt in de Geitenwaard, Gelderse Poort, waar men besloot om bij de aanleg van nieuwe natuur oude mei- en sleedoornheggen (waarvan de geschiedenis teruggaat tot de Romeinse tijd) eenmalig te versterken, niet om ze voor eeuwig te bewaren, maar om ze daarna langzaam door de tand des tijds te laten vervagen.

Soms kunnen ook landschapskunstenaars helpen om verschillende betekenislagen zichtbaar te houden binnen de context van natuurontwikkeling. Bijvoorbeeld door betekenisvolle cultuurhistorische structuren te 'vertalen' in een ander, natuurlijker materiaal zodat ze als deel van de nieuwe natuur toch hun verhaal blijven vertellen: een bomenrij kan een verdwenen muur markeren, een simpele houten schommel de plek waar eens een schoolgebouwtje stond. Landschapskunst kan ook een problematische voorgeschiedenis – van een voormalige gifbelt, slagveld of ander rampgebied – van kritisch commentaar voorzien en zo voor vergetelheid behoeden (Drenthen, 2015). In al deze gevallen vervaagt de grens tussen natuur en cultuur en wordt duidelijk dat de nieuwe wildernis niet buiten onze cultuur staat, maar een nieuwe fase in onze cultuurgeschiedenis is: nieuwe wildernis als een hedendaags cultuurlandschap. Door een brede, mens- en natuurinclusieve invulling van natuurontwikkeling kan de plaatsverbondenheid van de lokale gemeenschap zelfs worden versterkt (Higgs, 2003). Op die manier laten zich veel tegenstellingen in het landschapsdebat verzachten.

Vaak is een tussenweg mogelijk. Zo hebben cultuurhistorici er bijvoorbeeld recent op gewezen dat Zeeuwen die zich verzetten tegen ontpoldering, vaak een eenzijdig idee hebben over Zeeuwse identiteit, terwijl ze zich ook zouden kunnen laten inspireren door de vroegere boeren in Zeeland die de zee niet alleen als vijand maar ook als een partner beschouwden (CSO et al., 2009).

De weerbarstige waarde van wilde natuur

Maar we moeten ook niet te licht denken over het oplossen van de onderliggende spanning tussen cultuurhistorie en nieuwe natuur. Willem van Toorn vreest een landschap 'voor mensen zonder herinnering, met hier en daar een museaal landschapje' (van Toorn, 1988, p.69). Hij bekritiseert natuurontwikkelaars, omdat zij de geschiedenis zouden zien als 'een grabbelton [...] waar men achteloos uit weggooit wat niet modieus is' (p.76).

En inderdaad zit er een element in de huidige fascinatie met wildernis dat nadrukkelijk de menselijke geschiedenis achter zich wil laten, omdat die slechts uit een onderwerping van de natuur zou bestaan. Er bestaan radicale rewilding-groepen, aanhangers van het zogeheten 'primitivisme', die niet alleen streven naar natuurherstel, maar ook naar een radicale maatschappelijke omwenteling en een 'rewilding' van de mens (zie bijvoorbeeld: rewild.com, rewildu.com, rewildportland.com, en fireflygathering.org/manifesto/). Uit talrijke studies blijkt dat het vooral stedelingen zijn die zich aangetrokken voelen tot 'wildernis'; plattelandbewoners geven meestal de voorkeur aan geordende, arcadische natuur (van den Berg & Koole, 2006). En

Bomenmonument in de Millingerwaard (foto: M. Drenthen).

zo bestaat er ook een duidelijk verband tussen de stadscultuur en 'human rewilding', dat lijkt voort te komen uit een verlangen om te breken met de geschiedenis, en los te kunnen breken van de moderne maatschappij met al zijn conventies en beperkingen. Sommige critici wijzen er terecht op dat zulk een romantisch gedweep met wilde natuur enkel kan bestaan, omdat anderen het voedsel voor deze 'rewilders' verbouwen. Toch denk ik dat het belangrijk is om in te zien dat het wildernisverlangen ook een aspect bevat dat de natuurbeweging weer een scherper cultureel en maatschappelijk profiel zou kunnen geven.

Wilde natuur als spiegel

De huidige fascinatie voor wilde natuur houdt voor veel mensen verband met een kritisch inzicht in de beperkingen van het al-te-menselijke. Wildernis is niet zozeer een wereld zonder mensen, maar veel eerder een plaats waar de mens onbelangrijk is. Wildernis kan daardoor dienen als een spiegel die ons in staat stelt om vanuit de niet-menselijke natuur naar onszelf en de maatschappij te kijken. Zo'n blik in de spiegel kan het belang relativeren van allerlei zaken waar we ons zo gemakkelijk gek door laten maken: de voortdurende ratrace van de 24-uurseconomie, de fixatie op economische groei en almaar meer consumptie, de leegte gevuld met 'trending topics' en de nieuwste iPhone...

'Rewilding' kan plaatsen creëren waar we weer geconfronteerd worden met de vitale kracht van natuurlijke processen en zo de menselijke, al-te-menselijke wereld leren relativeren. Nieuwe wildernis als een 'waaninnige oase' (Helmer, 1996), een plek waar we kunnen bijkomen van de alomtegenwoordige rationaliteit van de moderne maatschappij.

Maar laten we ook niet te naïef zijn. Uiteindelijk zal ook de nieuwe natuur deel van het alledaagse landschap uitmaken en zich niet kunnen onttrekken aan haar praktische, bestuurlijke en financiële context. Je kunt wel dromen van nieuwe wildernis als tegenruimte, maar de nieuwe natuur zal in de Zeeuwse polders onvermijdelijk verbonden blijven aan de uitbreiding van de Antwerpse haven: compensatienatuur. Van een zeker dubbel gevoel komen we waarschijnlijk niet meer af.

Toch schuilt er ook een zekere waarde in de hedendaagse fascinatie voor wildheid, zoals die tot uiting komt in de 'wildere' kant van de natuurbeweging. Van oudsher bestond er een verband tussen de natuurbeweging en de zoektocht naar een goed en waardevol leven, een inzet die de moderne natuurbescherming met haar nadruk op

termen als biodiversiteit en ecosysteemdiensten langzaam is kwijtgeraakt. 'Rewilding' stelt de huidige mens-natuurrelatie fundamenteel ter discussie door terug te grijpen op die oorspronkelijke gedachte dat kennis en inzicht in de natuur 'leidt tot een fundamentele reflectie op het eigen bestaan' (van de Gronden, 2015) en tot een kritisch perspectief op mens en maatschappij. 'Rewilding' en het hedendaagse verlangen naar wildheid bieden de natuurbeweging daarmee de kans om weer contact te maken met haar morele wortels en zich te ontwikkelen tot een bredere maatschappelijke beweging.

Literatuur

- Berg, A.E. van den & S.L. Koole, 2006.** New wilderness in the Netherlands: An investigation of visual preferences for nature development landscapes. *Landscape and Urban Planning* 78: 362-372.
- CSO, CLM, H+N+S, 2009.** Van zoute vijand naar zilte vriend. H+N+S Landschapsarchitecten, Utrecht.
- Deliège, G. & M. Drenthen, 2012.** Botsende verhalen over de betekenis van natuur. *Filosofie & Praktijk* 33 (2): 69-84.
- Drenthen, M., 2009.** Ecological restoration and place attachment; emplacing nonplace? *Environmental Values* 18 (3): 285-312.
- Drenthen, M., 2015.** Layered landscapes, conflicting narratives and environmental art. In: D. Havlick & M. Hourdequin (red.), *Restoring layered landscapes*. Oxford University Press, Oxford: 239-262.
- Gronden, J. van de, 2015.** *Wijsgeer in het wild*. Polak & Van Gennep, Amsterdam.
- Helmer, W., 1996.** Waanzinnige oases. In: A. Barendregt, M. Amesz & J. van Middelaar (red.), *Natuurontwikkeling: zin of waanzin?* Universiteit Utrecht, Utrecht: 81-90.
- Helmer, W., G. Litjens & W. Overmars, 1995.** Levende natuur in een cultuurlandschap. *De Levende Natuur* 96 (5): 182-187.
- Higgs, E., 2003.** *Nature by Design*. MIT Press, Cambridge.
- Lieshout, M. van & C. Jansen, 2008. *Ecologische Hoofdstructuur in de verdrinking*. De Volkskrant, 8 juli 2008.
- Monbiot, G., 2013.** *Feral*. University of Chicago Press, Chicago.
- O'Neill, J., A. Holland & A. Light (eds.), 2008.** *Environmental Values*. Routledge, New York.
- Pedroli, G.B.M., T. van Elsen & J.D. van Mansvelt, 2007.** Values of rural landscapes in Europe: inspiration or by-product? *NJAS Wageningen Journal of Life Sciences* 54(4): 431-447.
- Raad van Europa, 2000.** *Europees landschapsverdrag*, Florence.
- Stoop, C. de, 2015.** *Dit is mijn hof*. De Bezige Bij, Amsterdam.
- Toorn, W. van, 1988.** *Leesbaar landschap*. Querido, Amsterdam.

Summary

'Rewilding', landscape and identity

Rewilding is part of a broader cultural trend to defend the value of wildness against an overly humanized world. Therefore, rewilding in cultural heritage landscapes gives rise to conflicts between different views of landscapes and self that cannot be easily reconciled. Yet, rewilding also presents nature conservationists with an opportunity to strengthen the moral base of conservation as a social movement.

Dit artikel is een bewerking van een lezing tijdens het symposium Wild of Geordend van de Heimans en Thijssen Stichting, dat op 17 september 2016 plaatsvond in Nijmegen.

Dr. M.A.M. Drenthen

Institute for Science, Innovation and Society, Radboud Universiteit

Postbus 9010, 6500 GL Nijmegen

M.Drenthen@science.ru.nl